

Focul, element indispensabil vieții

*Alexandru Zamfir**

* Muzeul Județean Aurelian Sacerdoțeanu Vâlcea, Râmnicu Vâlcea, România, e-mail: andu_andone@yahoo.com.

Abstract: *Fire, an indispensable element of life.* In the evolution of mankind, fire was, maybe, the most important discovery. This discovery led lately to the great success of controlling the environment around human settlements. After this breakthrough, the next struggle of the ancient man was “taming” the fire, and by this it should be understood the fact that man could conquer the animal factor that was around him just by having the ability to create and control the fire. A series of changes were made in the life of individuals after the existence of the fire in the life of the community, like: their eating style and habits, the way in which they were working the land, the expansion to other colder territories that now became more accessible.

Keywords: FIRE, ethnology, mythology.

Din punct de vedere lingvistic, cuvântul *foc* provine din latinescul *focus*, la nivel de limbaj însă, termenul de *foc* exprimă anumite trăiri ce sunt formulate cu ajutorul expresiilor, incantațiilor sau al blestemelor: *s-a făcut foc și pară* – cu sensul de supărare, *a băga mâna în foc pentru cineva* – a avea încredere, *a pune paie pe foc* – a încuraja un conflict, *arză-l-ar focul*, *bătu-l-ar focul*, *ucigă-l focul* – expresii sub formă de blestem.

În urma cercetărilor întreprinse s-a ajuns la concluzia că realizarea și întrebuințarea focului s-a produs acum relativ 200000 (sau chiar 400000¹) de ani, acest fapt reprezentând una dintre cele mai mari înfăptuiri ale civilizației străvechi, de asemenea, descoperirile arheologice făcute în China au scos la iveală semne ale utilizării focului la sinantrop. Conform teoriilor elaborate de etnologul Romulus Vulcănescu, modul în care focul a fost dobândit la început, conservarea și utilizarea acestuia sunt aspecte ce țin de domeniul paleoetnografiei, în timp ce etnografia se ocupă de studierea modului de menținere vie a focului și de civilizațiile antice care l-au utilizat.

¹ <https://www.history.com/news/human-ancestors-tamed-fire-earlier-than-thought>

La baza evoluției omului a stat descoperirea focului, descoperire ce mai apoi a reprezentat întâia și cea mai însemnată reușită a acestuia în raport cu natura. Următoarea provocare a constituit-o încercarea acestuia de a *îmblânzi* focul, fapt ce a dus mai apoi la desprinderea individului de factorul animal ca parte dominantă a acestuia. Acțiunea de *domesticire* a focului a atras cu sine o serie de acțiuni menite să schimbe radical viața indivizilor. Dintre acestea se poate menționa modificarea stilului de alimentație al acestora, migrația populației spre noi teritorii inaccesibile până atunci din cauza temperaturilor scăzute sau descoperirile tehnicilor de prelucrare a anumitor metale.

Datorită însemnătății pe care a primit-o din partea oamenilor, focul a devenit alături de aer, apă și pământ un element indispensabil vieții, „regăsit în toate mitologiile popoarelor, stimat și temut, privit ca un reprezentant pe pământ al celui mai important zeu, Soarele”². Această clasare în rândul celor patru elemente originare, indică importanța majoră a focului în procesul de creație și dăinuire a universului.

Dualitatea focului face referire la rolurile *purificator* și *distructiv* ce îi sunt acestuia atribuite, fiind, de asemenea, evidențiate în majoritatea miturilor. În acest sens, în lucrarea „Miturile esențiale”, mitologul Victor Kernbach aduce în discuție un proverb cu evidente obârșii mitice: „focul e slugă bună, dar dușman nemilos”³. Așadar, *focul mitologic* este privit ca factor emulativ al întregii existențe, în același timp putând avea rolul de mistuitor al acesteia, astfel, se poate afirma că focul a semnat pentru oameni atât existență cât și sfârșit.

Focul este de cele mai multe ori personificat sub diverse aspecte, este perceput ca foc provenit de la astrul solar, ca foc rezultat în urma manifestărilor naturii (fulgerul), immanent și în cele mai multe cazuri, *viu*.

La majoritatea popoarelor, *focul viu* se realiza prin lovire cu amnarul și cremenea sau prin mișcări repetate a două lemne între ele, această din urmă tehnică era cunoscută sub două denumiri *ferăstrăul de foc* sau *sfredelul de foc*. Deși încadrate de cercetători ca făcând parte din categoria tehnicilor străvechi, unele civilizații le-au folosit până nu de mult cu scop casnic sau ocult.

Focul sacru, cunoscut și ca *purificator*, despre geneza căruia se credea că este cerească, era perceput ca reprezentare a forței zeităților, ca sens de exprimare al lor. Focul este și simbolul jocurilor olimpice,

² Boda 2014, p. 537.

³ Kernbach 1978, p. 132.

reprezentat printr-o flacără despre care se credea că arde neîntrerupt. Tot legată de această manifestare, exista tradiția ca în timpul desfășurării jocurilor consacrate acestei competiții să se constituie întreceri în care participanții să poarte cu ei făclii aprinse de la flacăra respectivă, făclii consacrate zeiței Atena.

Zeița Atena este cunoscută în mitologie ca zeităte a *focului sacru*, în afara acesteia, conform lui Victor Kernbach, mai sunt și: *Athar* din mitologia persană, *Agni* din mitologia vedică și *Vesta* din cea romană. În tradiția poporului indian, focului i s-a atribuit un loc aparte, de aceea zeul *Agni* este considerat în culegerea de texte originare din Vechea Indie, cunoscute și sub denumirea de *Vede*, ca fiind zeul absolut. Denumirea de *Agni* cunoscută în sanscrită sub forma *agni* și în latină *ignis* reprezintă „zeul focului și patronul sacrificiilor religioase prin ardere *agnihotra*, în *mitologia vedică*”⁴. Însemnătatea culturală de care *Agni* are parte este necesar să facă referire la datina constantă de ardere a cadavrelor practică și astăzi în India.

Interesul suscitât în rândul cercetătorilor în ceea ce privește fenomenele legate de foc a dus la clasificarea acestuia în funcție de impactul pe care acesta l-a avut la diverse civilizații. De exemplu, la anumite triburi din zona Africii, la o parte a civilizației iraniane precum și la indieni sau la alte câteva popoare, focul era perceput ca vietate (ființă).

Similitudini cu privire la acest aspect se regăsesc și la alte popoare printre care și la poporul român, studiile arătând că, uneori, idivizii ofereau mai mare importanță focului ce ardea în vatră decât soarelui. Acest fapt este susținut de interdicțiile ce se aplicau atunci când în prim plan era focul vetrei, printre acestea numărându-se suflatul spre foc, arderea de resturi animale sau vegetale ori tendința de scuipare spre acesta; în cazul încălcării a uneia dintre interdicțiile anterior menționate, în conștiința populară exista credința că ceva rău i se va întâmpla celui ce nu a respectat regula impusă. Un bun exemplu în acest sens este acela că în tradiția poporului român se credea că persoana care scuipă în foc se va umple de bube la gură.

Vatra a reprezentat locul căruia i s-a oferit o deosebită atenție încă dinaintea construirii oricărui adăpost, casă, sat, chiar și cimitir, fiind percepută chiar ca o *axis mundi*, cu ajutorul căreia se unesc Cerul și Pământul, în mijlocul cărora se află vatra⁵.

⁴ Kernbach 1989, p. 19.

⁵ Schuster et al. 2001, p. 14.

Termenul de vatră își are originea în lexicul trac, de unde se pare că a pătruns pe filiera iraniană, fiind întâlnit în „toate dialectele române, nord și sud-dunărene, ba chiar și în limba albaneză. Din vocabularul românesc l-au împrumutat sârbii, bulgarii, ucrainenii și slovacii”⁶. Țăranul român, prin simplele acțiuni întreprinse în jurul vetrei precum: prepararea hranei, țesutul lânei, câteva momente de tihnă, i-a oferit un caracter sacru, iar la toate acestea se adăuga și faptul că tot de aici se încălzea restul locuinței.

Locul de întâlnire la zilele de sărbătoare, duminica sau la sfârșitul unei zile de muncă, îl reprezenta vatra; în același loc, în zilele lungi de iarnă, după ce toate lucrurile din bățatură erau puse în ordine, se strângeau toți membrii familiei, indiferent de vârstă, fiind considerat spațiul magic de unde „s-au transmis din generație în generație, obiceiurile, tradițiile, legendele, poveștile și cântecele noastre populare”⁷. Importanța pe care indivizii i-au acordat-o vetrei reiese și dintr-o superstiție pe care gospodinele o aveau, aceea că vatra nu trebuia curățată cu aceeași mătură cu care se făcea curat în casă, fie se folosea o mătură doar pentru vatră, fie se utiliza o mătură nouă atunci când începea procesul de curățare a acesteia. Tot despre vatră se credea că nu e bine să consumi mâncarea direct din vatră pentru că în acest caz moare mama celui ce a încălcat interdicția. Atunci când se prepara mâncarea exista credința că dacă pica făină sau mălai pe lângă vatră nu trebuia aruncată în foc, nici gunoiul care se strângea în jurul vetrei nu trebuia aruncat în foc.

Când se renova sau se văruia casa, prima de care se îngrijeau locuitorii casei era vatra, ea era cea care avea parte de o atenție sporită; dacă nu se îngrijeau de vatră oamenii credeau că or să fie blestemați de către aceasta. De asemenea, în rândul familiilor care aveau o fată ajunsă la vârsta măritişului, se credea că dacă aceasta nu avea grijă de vatră odată pe lună nu se va mai mărita.

În circumstanța unui real sentiment de admirație creat în jurul vetrei, icoana a apărut complet motivat. Poziționată fie pe zidul învecinat cu vatra, fie pe coșul acesteia, îndeplinea funcția de protectoare a gospodăriei împotriva trăsnetelor, duhurilor rele și, în special, împotriva vreunui personaj mitic, precum zmeul despre care se credea că își face apariția pe coșul vetrei.

Explicația pentru manifestarea acestei dorințe de a ocroti locuința este dată de faptul că vatra este singurul loc din casă care nu putea fi

⁶ Ciolacu 2006, p. 29.

⁷ Ciolacu 2006, p.30.

zăvorât la fel ca celelalte elemente precum ușile sau ferestrele. Icoanele de vatră erau confecționate de cele mai multe ori din lemn de stejar sau fag, metoda de realizare a lor fiind prin crestare cu ajutorul dălții, a lamei provenite de la un cuțit rudimentar sau, chiar și în anumite situații, a cuiul încins în foc. Producerea unei astfel de icoane nu necesita mult timp, în schimb, acestea se degradau cel mai repede din cauza expunerii prelungite la fumul și flăcările ieșite din vatră. În Oltenia, dar și prin alte părți ale țării, sub icoana de vatră era așezată o candelă, care era aprinsă atât la zile de sărbătoare cât și la zile de grea încercare cum ar fi ivirea unei furtuni, îmbolnăvirea cuiva din gospodărie.

Aspectul icoanelor de vatră era, în majoritatea cazurilor, patrlater, ilustrând chipuri ale unor anumiți sfinți, dintre cei mai cunoscuți, sau în rare situații scene biblice. În urma cercetărilor efectuate de către etnografi, s-a ajuns la concluzia că icoana pe vatră, în zona Olteniei, datează de la sfârșitul secolului al XVII și începutul secolului al XVIII-lea. În județul Vâlcea, informațiile plasează prezența acestei îndeletniciri în jurul secolului al XVIII-lea, în centrele Lungești și Băbeni, acolo unde datele indică un număr ridicat de meșteri care lucrau icoane de vatră.

Pentru a-l cinsti cu adevărat, oamenii se fereau să aprindă focul în momentele și zonele unde soarele strălucea cu putere, de teamă ca acesta să nu fie umbrat de către astrul solar. Termenul de *foc solar* apare menționat în mai multe studii de specialitate, popoarele antice îl personificau sub forma mai multor zeități. De exemplu, în Egiptul Antic zeul Ra era corespondentul pentru *focul solar*, în timp ce pentru poporul japonez era zeul Amaterasu. Și alte popoare precum cel indian, iranian sau babilonian aveau zei pe care îi considerau analogi *focului solar*.

Un alt termen întâlnit când se face referire la foc este cel legat de *focul ceresc*; acest termen se raportează în primul rând la fulger, zeii considerați responsabili pentru *focul ceresc* erau: la indieni Indra, Zeus la greci și Thor pentru popoarele scandinave. În această categorie se încadrează și *focul viu*, obținut prin tehnicile amintite mai sus sau împlânzit sub aspectul focului din vatră.

Descoperirea focului a provocat în majoritatea cazurilor interesul mitologilor; mitologiile popoarelor conțin informații diferite legate de descoperirea focului. De exemplu, în mitologia poporului egiptean, la fel ca și la greci, apare amintit Hephaistos ca descoperitor al focului. La romani, același personaj este cunoscut sub denumirea de Vulcan.

În ceea ce privește miturile din zona Asiei, apar informații legate de o divinitate ce păstra focul în arbori pentru a putea fi eliberat de către oameni.

La fel ca în cazul celorlalte mitologii ale popoarelor, și în mitologia poporului român apar mențiuni legate de foc. Modul de percepție a acestuia a dus la realizarea unei clasificări pe trei paliere: „ca stihie cosmică, ca putere sacră și ca făptură mitică”⁸. Trăsătura stihială a focului s-a remarcat în același timp cu cea a celorlalte elemente fără de care viața nu ar putea exista: aerul, pământul și apa. Percepția populației legată de foc a făcut ca acesta să fie deslușit sub mai multe aspecte, de-a lungul anilor, în schimb, atenția cercetătorilor s-a axat pe două trăsături considerate cele mai însemnate: *focul ceresc* și *focul pământesc*.

În lucrarea „Artele focului”, Sergiu Sorin Popescu clasifică focul ca fiind demonic sau mistuitor atunci când acesta este distrugător, aspect care îl transformă în element malefic al naturii. Despre Infern se crede că este dominat de un astfel de foc. O altă situație în care focul este mistuitor este atunci când acesta este perceput sub formă de fulger⁹.

Conform credințelor populare, focul a devenit sacru în urma unui conflict între Dumnezeu și Diavol. Motivul discordiei l-a reprezentat chiar elementul mult râvnit, inventat de către Diavol pentru a îndepărta oamenii de Dumnezeu și lăsat nesupravegheat, Dumnezeu i l-a luat și l-a ascuns sub o piatră. După ce a observat lipsa acestuia, Diavolul s-a dus la Dumnezeu să-l întrebe de lipsa focului, Dumnezeu i-a răspuns că poate să scoată foc din piatră, după lovirea a două pietre focul a ieșit astfel rămânând în posesia lui Dumnezeu.

Importanța focului în cultura tradițională românească este susținută de atenția pe care acesta a primit-o din partea locuitorilor de la sate cu precădere. De exemplu, în Moldova sfârșitului de secol XIX și început de secol XX exista credința bine întipărită în mentalul colectiv cum că atunci când focul ardea nu scotea fum și că fumul a apărut atunci când necuratul a pus soc pe foc pentru a-i lua lui Dumnezeu focul. Se poate observa și în această credință populară, la fel ca în cea expusă de către Romulus Vulcănescu, lupta ce se dispută în permanență între bine și rău, între Dumnezeu și Diavol. De asemenea, oamenii credeau că focul a pățimit pentru frumusețea cu care l-a înzestrat Dumnezeu prin faptul că Necuratul a pus vânt în el.

⁸ Vulcănescu 1987, p. 380.

⁹ Popescu 2008, p. 14.

Un aspect interesant este cel legat de foc și fum; deși fumul este un rezultat al focului, oamenii se fereau să vorbească focul de rău pentru că ei credeau că e creația lui Dumnezeu, în schimb, în ceea ce privește fumul lucrurile stăteau cu totul altfel, fumul putea fi hulit pentru că era lucrătura Diavolului.

În anumite situații focul era chiar și personificat, focului care ardea în casă nu trebuia să îi spui pe nume pentru că s-ar fi supărat, pentru că el este focul cel bun, cel ce încălzește, cu ajutorul căruia se gătește etc., nu are rolul de mistuitor. În județul Vâlcea exista superstiția că, dacă o femeie al cărei copil era mic împrumuta foc din sobă cuiva, copilul respectiv va plânge. Pe seama focului nu era voie să te amuzi sau să te joci cu acesta, despre copiii care se jucau cu focul se credea că vor urina în pat; pentru a scăpa de această problemă se folosea ca remediu o mătură aprinsă cu care se lovea cel cu pricina.

În unele zone rurale din țară, femeile, seara înainte de a se culca, primul lucru pe care îl făceau era să aibă grijă să nu uite focul răsfirat în toate direcțiile în sobă sau vatră, acesta trebuia adunat la un loc, așezat pe partea stângă și vorbit cu el. Poziția nu era aleasă întâmplător, pe partea stângă se poziționează majoritatea oamenilor înainte de a se culca iar o altă legătură este cea legată de direcția de deplasare a astrului solar¹⁰. Dacă gospodinele nu respectau acest ritual se credea că focul se va mânia și va aprinde întreaga gospodărie. Despre aprinderea lumânării la lăsatul întinericului exista o altă superstiție, aceea că atunci când aceasta se aprindea trebuia întâmpinată cu un salut pentru că era provenită de la Dumnezeu.

O serie de credințe populare îi vizau și pe cei care puneau foc intenționat în gospodăria altuia; despre aceștia se credea că se fac vinovați de un păcat de mari proporții și că umbra, despre care se credea că ilustrează spiritul fiecăruia, oamenilor buni li se vedea umbra, celor răi nu, a ars odată cu momentul în care au pus foc¹¹.

Tot la capitolul credințelor populare se încadrează și o serie de interdicții ce au în prim plan focul cum ar fi interdicția legată de împrumutul focului din gospodărie, acesta nu se împrumuta altcuiva decât dacă se oferea ceva în schimb. Dacă se oferea focul fără să primească nimic, se credea că persoana respectivă și-a dat șansa. În jurul cuptorului aflat în casă s-au creat o serie de superstiții; cea mai înrădăcinată în spațiul popular românesc provine din zona Moldovei

¹⁰ Niculiță-Voronca 1998, p. 420.

¹¹ Niculiță-Voronca 1998, p. 420.

acolo unde bătrânii satelor îi îndemnau pe cei tineri care doreau să reconstruiască casa bătrânească să nu distrugă cuptorul. Și în cazul în care se dorea dărâmarea unei case era obligatoriu cuptorul să fie lăsat să se dărâme singur. Aceste superstiții care vizau cuptorul sunt legate tot de foc deoarece se considera că focul se va mânîia pe cel care va distruge locul în care se coceau pâinea, colacii și de unde provenea chiar și o parte din căldura ce încălzea casa.

În zona Bucovinei exista o tradiție ce se ținea atunci când murea cineva; seara, la priveghi, copiii sau în unele cazuri chiar și femeile și bărbații ce participau la priveghi mergeau în curtea casei defunctului unde luau o bucată de lemn lungă căreia îi dădeau foc și pe care îl dădeau de la unul la celălalt, la persoana la care se stingea, acela era obligat să se ducă să pupe mortul sau era înlăturat de la joc spunând despre el că a murit.

Tot în Bucovina, pentru a avea copilul parte de sănătate și pentru a fi destoinic, înainte de a pleca cu el de acasă spre biserică pentru a fi botezat se făcea un mic foc în apropierea pragului de la ușă, trecându-se cu copilul peste el. Aceași superstiție era folosită și atunci când venea vorba despre locuitorii casei; pentru a se feri de duhurile rele și farmece treceau peste focul pe care îl așezau la pragul ușii. De asemenea, cei care considerau că le sunt făcute farmece cu ajutorul anumitor obiecte, se credea că e bine să se ardă respectivele obiecte pentru ca farmecele să nu se prindă de persoana respectivă. Pentru a proteja gospodăria de farmece, femeia lua foc dând ocol casei cu focul respectiv aprins, prin acest gest oamenii credeau că întorc farmecele pe cei care le-au pus. O altă tradiție legată de foc și care vizează gospodinele este cea legată de prepararea mâncării; tradiția populară spune că mâncarea atunci când e gătită trebuie atent supravegheată să nu *dea în foc* pentru că dacă se întâmplă una ca asta atunci atmosfera din casă se va strica, vor apărea supărări. Când se auzeau zgomote ce proveneau de la focul din vatră oamenii credeau că sunt vorbiți de rău de către dușmani, obiceiul era să se ia sare și să arunce în foc cu gândul că se astupă gura acestora sau se lua vătraul și se bătea cu el simbolic în foc considerându-se că se bate gura dușmanilor.

În tradiția populară exista un obicei ce avea în prim plan focul și despre care se credea că menține sănătatea celor care obișnuiau să îl practice. În curtea gospodăriei se luau câteva lemne, se făceau două focuri iar între ele, într-o oală, se punea apă neînchepută, după ce apa fierbea se luau cărbunii și se puneau în apa respectivă după care cu oala se mergea la un pârâu unde persoana respectivă trebuia să se

spele pe tot corpul iar ulterior oala folosită la scaldă rituală era obligatoriu să fie aruncată în râu. Nici vasele în care se spălau rufe nu se așezau pe foc deoarece se credea că atunci când mori o să fii așezat pe foc.

De asemenea, foc din casă nu se oferea nimănui nici în ajunul Crăciunului, în noaptea de Anul Nou sau în ziua de Paște. Despre cei ce dăruiau foc în aceste perioade se considera că or să aibă parte tot timpul de necazuri și că nimic din ce or să întreprindă nu o să reușească.

În Moldova exista interdicția de a împrumuta foc după lăsarea întinericului deoarece se credea că animalele vor fi atacate de sălbăticiuni și tot în această zonă, în cazul în care nu se putea face focul, se credea că o persoană de sex feminin va aduce un copil pe lume. Tot în zona Vâlcea o altă tradiție legată de foc viza puii abia ieșiți de sub cloță; aceștia erau trecuți simbolic printr-o sită ce era poziționată obligatoriu deasupra focului din vatră. Acest gest era menit să purifice puii și să îi protejeze de vulpi.

O tradiție asemănătoare cu cea legată de pui se ținea în Vâlcea atunci când pe lume apărea un copil; imediat după naștere acesta era pus tot într-o sită, deasupra focului din vatră. Acest gest, la fel ca în cazul puilor de găină, avea rol purificator „să fie sănătos și curat ca focul”¹².

¹² Ciaușanu 2001, p. 65.

BIBLIOGRAFIE

Boda 2014 – Gherghina Boda, *Focul în mitologia popoarelor*, în Sargetia V (XLI), Serie Nouă, 2014, p. 537-541.

Ciașanu 2001 – Gh. F. Ciașanu, *Superstițiile poporului român în asemănare cu ale altor popoare vechi și noi*, Editura Saeculum I.O., București, 2001.

Ciolacu 2006 – Pompiliu Ciolacu, *Icoana de vatră în sudul Carpaților Meridionali*, Editura CJCPCT, Târgu-Jiu, 2006.

Kernbach 1978 – Victor Kernbach, *Miturile esențiale*, Editura Științifică și enciclopedică, București, 1978.

Kernbach 1989 – Victor Kernbach, *Dicționar de mitologie generală*, Editura Științifică și enciclopedică, București, 1989.

Niculiță-Voronca 1998 – Elena Niculiță-Voronca, *Datinele și credințele poporului român*, II, Editura Saeculum I.O., București, 1998.

Popescu 2008 – Sergiu Sorin Popescu, *Artele focului*, Editura Etnologică, București, 2008.

Schuster et al. 2001 – Cristian F. Schuster, Alexandra Comșa, Traian Popa, *The archaeology of fire in the bronze age of Romania*, Editura Semne 94, Giurgiu, 2001.

Vulcănescu 1987 – Romulus Vulcănescu, *Mitologie română*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1987.